

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ СХІДНОПОЛІСЬКОГО ГОВОРУ XVII–XVIII СТ.

У статті проаналізовано основні писемні джерела, що відображають мовні особливості української літературно-писемної практики та риси східнополіського говору XVII–XVIII ст.

Ключові слова: староукраїнська мова, східнополіський говір, стилі мови.

Усебічне і ґрунтовне вивчення історії української мови, зокрема її діалектів, і сьогодні залишається актуальним завданням сучасної лінгвістики. До важливих джерел вивчення мовних процесів останніх століть належать староукраїнські друковані пам'ятки, які є цінним матеріалом не лише для вивчення розвитку діалектів, а й української літературної мови загалом. Діалектні риси північного Лівобережжя, тобто Східного Полісся, учені пов'язують з історією цього краю, що значною мірою визначила особливості формування внутрішніх рис досліджуваного діалектного ареалу.

Вивченню східнополіського діалекту на різних рівнях мовної системи присвячено праці таких українських лінгвістів, як О. Л. Бабичева, Ю. С. Виноградський, В. М. Ганцов, Н. П. Дейниченко, Л. І. Дорошенко, Ф. Т. Жилко, О. Б. Курило, В. М. Куриленко, П. С. Лисенко, З. Г. Ніколаєнко, О. О. Потебня, М. Ф. Сумцов, Є. О. Черепанова, Ю. В. Шевельов та інші. Проте спроби опису діалектних рис цього говору в діахронії знаходимо лише в поодиноких мовознавчих працях, зокрема, в дослідженні М. Г. Железняка та В. М. Мойсієнка. Однак аналіз робіт цих учених засвідчує малодослідженість східнополіського говору в діахронії, що визначає актуальність нашої роботи. Мета статті — проаналізувати основні писемні джерела, що відображають мовні особливості української літературно-писемної практики та риси східнополіського говору XVII–XVIII ст.

Багато дослідників, які вивчали питання періодизації української мови (Ю. В. Шевельов, В. В. Німчук, В. М. Русанівський, О. Т. Горбач, П. Ю. Гриценко), виділяють цей період (XVII–XVIII ст.) як частину староукраїнської мовної доби. За час гетьманування Д. І. Многогрішного, І. С. Мазепи, П. Л. Полуботка, К. Г. Розумовського північне Лівобережжя, зокрема території Ніжинського, Стародубського та Чернігівського полків з гетьманськими резиденціями в Батурині та Глухові, стало центром не лише політичного, а й культурного життя. За картографічними даними та спостереженнями українських діалектологів, на території сучасного поширення лівобережнополіського говору північного наріччя розташовувалися саме зазначені полки [3: 203–205; 8: 147–151]. Зважаючи на це, у дослідженні історії розвитку української мови важливе значення мають писемні пам'ятки аналізованого періоду й території.

За нашими спостереженнями, пам'ятки Східного Полісся, які репрезентують мовні особливості української літературно-писемної практики та діалектного мовлення XVII–XVIII ст., можна класифікувати за такими основними жанрами і стильовими різновидами:

I. Пам'ятки офіційно-ділового стилю:

1. Законодавчі пам'ятки:

1) законодавчі акти органів верховної влади та управління (гетьманські універсали, конституції, накази, укази, договори, угоди, статті та ін.);

2) директивні розпорядження центральних і автономних державно-правових інституцій та установ (універсали, інструкції, ордери, резолюції та інші розпорядження Генеральної військової канцелярії, Генерального військового суду, полковників тощо).

2. Ділова поточна документація, зафіксована в актових книгах: офіційні документи місцевих адміністративно-судових та виконавчих органів (доповіді, рапорти, позови, протести, вироки, декрети, судові справи, свідчення та ін.); приватні угоди (угоди, контракти, розписки тощо).

II. Твори епістолярного жанру (офіційне та приватне листування).

III. Історіографічні джерела (літописи, щоденники тощо).

Серед законодавчих актів верховної влади й управління XVII–XVIII ст. на особливу увагу заслуговують такі пам'ятки, як «Договори і постанови прав і вольностей військових...», підписані між П. С. Орликом і запорозькою старшиною 1710 року, або так звана Конституція Пилипа Орлика, універсали, накази й інші документи українських гетьманів Д. І. Многогрішного (1669–1672), І. С. Мазепи (1687–1704), П. Л. Полуботка (1722–1723) [4; 13; 14: 447–571; 15; 16], а також універсали, інструкції, резолюції, накази полковників і козацької старшини, Генеральної військової канцелярії, Генерального військового суду тощо [14; 15; 16]. У Генеральній військовій канцелярії, Генеральному військовому суді, гетьманській і полковій канцеляріях Лівобережної України XVII–XVIII ст. писарями та канцеляристами зазвичай були місцеві жителі, що мали вищу освіту, зокрема й випускники Києво-Могилянської академії, авторами універсалів були полковники та гетьмани — люди високоосвічені, тому пам'ятки «відбивають мовлення української політичної еліти» цього часу [12: 27]. Наприклад, текст «Договорів і постанов прав і вольностей військових...», написаний староукраїнською мовою, за свідченням В. В. Німчука, переписав І. П. Максимович, який імовірно народився в Ніжині, був випускником Києво-Могилянської академії, працював у генеральній канцелярії І. С. Мазепи, генеральним писарем в уряді П. С. Орлика [12: 31].

Законодавчі документи органів верховної влади та державно-правових установ продовжили розвиток і «шліфування» [12: 31] засад офіційно-ділового спілкування, діловодства, юриспруденції XVII–XVIII ст. Ці пам'ятки мають відповідну структуру, що передбачає преамбулу і заключну частину, а основний текст може також бути поділений на розділи [13; 14: 449–457; 16: 79–81]. Стиль цих пам'яток вирізняється використанням усталених мовних формул і типових для цього жанру граматичних, лексичних, фразеологічних і синтаксичних засобів [6: 65]. Так, універсали та накази, що становлять основу офіційно-ділового стилю староукраїнської мови, у називанні та зверненні до посадових осіб вирізняються чіткістю і структурованістю назв посад, чину або соціального стану: *Петрь Михайловичъ Забѣла, судя енералній Войска его царского пресвѣтлого величества Запорозкого* [14: 853]; *Федор Войтѣховичъ, Сотнѣ Седневской жьител* [16: 63]. Проте характеристика осіб, що згадуються в документах, може бути розгорнутою, поширеною епітетами, синонімами й описовими конструкціями, що свідчить про насиченість текстів бароковими елементами, які широко використовувалися в художній

літературі XVII–XVIII ст.: *Пресвѣтлѣйшаго и державнѣйшаго великого государя, его царского пресвѣтлого величества Войска Запорозкого гетманъ и славного чина святого апостола Андрея кавалерь Иоанъ Мазепа* [15: 865]; *паяснѣйшаго короля / его милости шведского, несмертѣльной и вѣчнодостойной памяти Кароля Деся / того* [13: 81]; *войсковыхъ стародавнихъ оборонцу, валечного гетмана, славной памяти Богдана Хмельницкого* [13: 81]; *унѣверсалъ антецесора нашего, небожчика, пана Евфима Лизогуза, полковника чернѣзовского* [16: 67]. Тексти цих пам'яток характеризуються великою кількістю притаманним офіційно-діловому стилю мовних формул і спеціалізованих лексем, часто іншомовного походження, зокрема з латинської, польської, старослов'янської, російської мов, що пояснюється прагненням до дотримання європейських норм ведення документів: *чернѣ и всякого стану и кондиціи обывателямъ* [16: 71]; *Звишменованій гетманъ рукою власною* [4: 118]; *ратним людемъ до вѣдомости доносим* [14: 851]; *под протекцію паяснѣйшаго королевского / влчства шведского* [13: 85]; *договорили и постановили з ясневѣлможнымъ гетманомъ при елекціи его велможности таковоє право* [13: 975]. Запозичення з інших мов, на думку П. Ю. Гриценка, зумовлено потребою компенсації необхідних стилетвірних засобів, відсутніх у тогочасному діловому спілкуванні [6: 70].

Документалістика XVII–XVIII ст. репрезентована також текстами пам'яток, тісно пов'язаних зі сферою діяльності місцевих адміністративно-судових та виконавчих органів, зокрема канцеляристів, секретарів, возних чи інших службовців органів міського управління або судів. До таких текстів належать актові книги сотенних канцелярій і міських ратуш Лівобережної України, а саме: «Акты Бориспольскаго мѣйскаго уряда, 1612–1699 гт. », «Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года»; «Ділова народно-розмовна мова XVIII ст. (матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України)» [1; 2; 7] тощо.

Значна частина документів актових книг має загальну назву «Слідство у справі про...» або «Справа про...», а також представлено допити, скарги, описи майна, рапорти тощо. Оскільки канцеляристи й писарі повинні були якомога точніше протоколювати свідчення, зокрема і старшини, і міщан, і селян, то мова документів, розміщених у збірнику, має виражений народнорозмовний характер, тобто містить елементи розмовного стилю мови: *Мы теде, урядъ <> хотячи о томъ <> сина его, Грицковского<> а Палажчиного мужа, допросити <>; лечь онии, не вѣдома, куди с конми утюкъ* [7: 82]; *поведал перед нами справу свою, которую мѣл з Юскомъ Рижом, о побитя сына его на ймя Омелки* [2: 53]. Пам'ятки відображають мову в її зв'язку із суспільно-політичним, соціально-економічним життям населення Ніжинського, Стародубського і Чернігівського полків на півночі Лівобережної України, тобто сучасної території східнопольського говору північного наріччя української мови.

Окрім зазначених пам'яток офіційно-ділового стилю, цінним для лінгвістичних спостережень є й епістолярний матеріал, що характеризує аналізований період та ареал. Зауважимо, що офіційні та іменні листи сотників, полковників і гетьманів є зразками не лише епістолярного, а й офіційно-ділового стилю, оскільки основне їх призначення — регулювання ділових відносин мовців, у нашому випадку — державно-правової сфери. Вони характеризуються послідовністю, стислістю й точністю викладу фактів, високою стандартизацією значної частини висловів, суворою регламентацією й емоційно-експресивною нейтральністю тексту. Саме ці ознаки є головними для офіційно-ділового стилю [10: 257].

До збірника матеріалів сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України «Ділова народно-розмовна мова XVIII ст.» включено офіційні листи сотників Багуринської, Коропської, Новомлинської сотенних канцелярій Ніжинського полку, Новгородківської сотенної канцелярії Стародубського полку та Роїської сотенної канцелярії Чернігівського полку до генерального військового судді або гетьмана у справах сотенного уряду [7: 40–46, 88–90, 271, 351]. Самі автори часто кваліфікують ці листи як «доношение», «извѣстие». Необхідно звернути увагу також на офіційні листи гетьманів, зокрема на проїжджі листи Д. І. Многогрішного та офіційні листи П. Л. Полуботка до фельдмаршала О. Д. Меншикова, листи генеральної старшини і полковників [15; 16], а також лист Пилипа Орлика до митрополита Стефана Яворського [9]. Епістолярні тексти написані староукраїнською мовою, хоча в деяких прослідковується велика кількість запозичень, зокрема з латинської та російської мов. Загалом офіційні листи знаменують розвиток узусу епістолярного й офіційно-ділового стилів староукраїнської мови XVII–XVIII ст.

Не менш важливим джерелом вивчення староукраїнської мови у батуринсько-глухівський період становлення держави, а відповідно лівобережнополіського говору, є «Черниговская лѣтопись по новому списку» (1587–1725) [17]. Повна назва пам'ятки — «Лѣтописецъ, що ся въ рускихъ и полскихъ сторонахъ дѣяло и якого року». Для ідентифікації цієї пам'ятки вчені використовують умовну назву Чернігівський літопис. Він презентує літописний жанр староукраїнської мови. Текст пам'ятки поділено на статті, що відображають події певного року в хронологічній послідовності. У ній зафіксовано як уже відомі історичні, суспільно-політичні та зовнішньополітичні події, так і події, не описані в інших джерелах. До історіографічних пам'яток досліджуваного ареалу і часу належать також «Уривки зі щоденника гетьманської канцелярії за 1722–1723 рр., записаного військовими канцеляристами Пилипом Борзаківським та Павлом Ладинським» [16: 406–444]. Самими авторами ця пам'ятка ідентифікована як «журналь», «насуцная записка дѣль, въ войсковой енеральной канцелярії приключаются». Текст також структуровано на невеликі статті, розташовані у хронологічній послідовності.

Отже, вплив староукраїнського східнополіського говору на розвиток норми, літературної основи мови визначається історичною значущістю північної частини Лівобережної Гетьманщини протягом XVII–XVIII ст. Аналіз текстів пам'яток дає всі підстави стверджувати, що офіційно-діловий стиль староукраїнської мови розвивався не ізолювано, а в безпосередньому зв'язку з епістолярним і розмовним стилями. Характерною особливістю пам'яток досліджуваного періоду є те, що в текстах одночасно зафіксовано літературно-писемну норму та лівобережнополіські діалектні особливості, що є надзвичайно цінним для подальших лінгвістичних досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актовая книга Старобубського городского уряда 1693 года / под ред. В. Л. Модзалевского. — Чернигов: Черниговская губернская ученая архивная комиссия, 1914. — 136 с.
2. Акты Бориспольскаго мѣйскаго уряда, 1612–1699 гг. / предисл. А. В. Стороженка. — К.: Киевская Старина; Типографія Г. Т. Корчак-Новицкого, Михайловская ул. № 4, 1892. — 112 с.
3. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. — К.: Вища школа. 1980. — 248 с.

4. Гетманъ Мазепа и Остерскія общія земли (изъ исторіи землевладѣнія въ льво-бережной Украинѣ) И. Лучицкаго // Киевская старина. — Киевъ: Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, Михайловская улица, д. № 4, 1892. — Томъ XXXVI, январь. — С. 110–118.
5. Горобець В. Й. Загальна канцелярська документація XVIII ст. / В. Й. Горобець // Українське мовознавство. — 1989. — Вип. 16. — С. 72–80.
6. Гриценко П. Из текстологічних спостережень над «Договорами і постановами прав і вольностей військових...» / П. Гриценко // «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. — Львів: Світ, 2011. — С. 61–73.
7. Ділова народно-розмовна мова XVIII ст.: (матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / підг. до вид. В. А. Передрієнко. — К.: Наукова думка, 1976. — 416 с.
8. Жилко Ф. Т. Нариси з даїєктології української мови / Ф. Т. Жилко. — [вид. 2-ге, перероб.]. — К.: Радянська школа, 1966.
9. Лист Пилипа Орлика до митрополита Стефана Яворського (1/12.06.1721) // Ковалевська О. Збірник «Мазепа»: реконструкція видавничого проекту 1939–1949 років / О. Ковалевська. — К.: Темпора, 2011. — С. 100–120.
10. Мацько Л. І. Стилістика української мови: підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько; за ред. Л. І. Мацько. — К.: Вища школа, 2003. — 462 с.
11. Мойсієнко В. П. Північне наріччя української мови в XVI–XVII ст. Фонетика: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. доктора філолог. н.: спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. П. Мойсієнко. — К., 2006. — 42 с.
12. Німчук В. «Договори і постанови прав і вольностей військових...» 1710 року з погляду історії української мови / В. Німчук // «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. — Львів: Світ, 2011. — С. 27–60.
13. «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. — Львів: Світ, 2011. — 440 с.: факсиміле.
14. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687): матеріали до українського дипломатарію / упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. — К.–Львів: НТШ, 2004. — 1087 с.
15. Універсали українських гетьманів: матеріали до українського дипломатарію. Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич. — К.–Львів: НТШ, 2006. — Ч. II. — 799 с.
16. Універсали українських гетьманів: матеріали до українського дипломатарію. Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / упоряд. В. Ринсевич. — К.: НТШ, 2008. — 721 с.
17. Черниговская лѣтопись по новому списку (1587–1725) / [предисл. Ал. Лазаревського] // Материалы по исторіи, литературѣ и этнографіи Южной Россіи. — Киевъ: Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, Михайловская улица, домъ № 4, 1890. — С. 70–110.

Сивокозова Т. В., аспірант
НАНУ, Київ

ИСТОЧНИКИ ИССЛЕДОВАНИЯ ВОСТОЧНОПОЛЕССКОГО ГОВОРА XVII–XVIII В.

В статье проанализированы основные рукописные источники изучения языковых особенностей украинской литературно-письменной практики и черт восточнополесского говора XVII–XVIII ст.

Ключевые слова: староукраинский язык, восточнополесский говор, стили языка.

THE FEATURES OF THE LOCAL DIALECT OF EASTERN POLISSIA IN XVII–XVIII CENT.

The author analyzes the main written records, which represent the peculiarities of the ancient Ukrainian literary standard language and the features of the local dialect of Eastern Polissia in XVII–XVIII centuries.

Key words: the ancient Ukrainian language, the local dialect of eastern Polissia, the style of language.

УДК 81–115'44'37:811.16'282

Нечитайло І. М., докт. філол. наук, доц.

Київський національний лінгвістичний університет, Київ

СЕМАНТИКА ПРАМОВНИХ РЕФЛЕКСІВ У КОГНІТИВНИХ МОДЕЛЯХ

У статті вдосконалено стратегію систематизації та зіставлення праслов'янських девербативів; принципово по-новому поєднано семантико-словотвірний і локалізаційний підходи в побудові семантико-словотвірних моделей розвитку дієслівних праоснов на осі праслов'янська мова — давні слов'янські мови; одержано нові відомості про участь діалектної лексики у процесах концептуалізації навколишньої дійсності.

Ключові слова: праслов'янський діалектизм, праслов'янська мова, давні слов'янські мови, девербативи, семантичні трансформації, семантичні моделі.

Дослідження, відображені в статті, здійснювалися в руслі сучасних славістичних розвідок з відтворення лексичного складу та діалектної стратифікації праслов'янської мови, основні принципи якого ще в минулому столітті було окреслено Ф. П. Філінім, О. М. Трубочовим, продовжено Т. І. Вендіною, Ж. Ж. Варбот, О. С. Мельничуком, Р. В. Болдиревим, Т. О. Черниш та ін. Своєрідність та складність етимологічної моделі лексичного складу полягає в тому, що вона є результатом наукової абстракції не лише від синхронічних відношень між мовними одиницями, зазвичай притаманних іншим системним утворенням у мовознавстві, але й значною мірою від діахронічних і територіальних видозмін тогожних у минулому одиниць. За переконанням О. С. Мельничука, в цій

© І. М. Нечитайло, 2014